

MOLIYA TIZIMIDA MOLIYAVIY OQIMLARNING TUTGAN O'RNI**N.S.Abdurazakova**

*Toshkent Amaliy Fanlar Universiteti, "Moliya va buxgalteriya hisobi" kafedrası
katta o'qituvchisi*

Iqtisodiy jarayonlarning jadal sur'atlarda rivojlanishi ko'p jihatdan moliya sohasiga bog'liqdir. Takror ishlab chiqarish jarayonlarining barcha bosqichlarida pul asosiy vosita sifatida qatnashadi. Moliya iqtisodiyotning asosiy ustunlaridan biri desak adashmaymiz, chunki uning vositasida muayyan maqsadga yo'naltirilgan pul mablag'lari fondlari vujudga keltiriladi va ular iqtisodiyotni rivojlantirish va jamiyat ehtiyojlarini qondirish maqsadida taqsimlanadi. Moliya tizimi jismoniy shaxslar (shaxsiy moliya), hukumatlar (davlat moliyasi) va korxonalar (korporativ moliya) o'rtasida sodir bo'ladigan kapital oqimlaridan iborat. Zamonaviy moliya tizimlarida pul, kredit va moliya ayirboshlash vositalari sifatida ishlatiladi. Ular ma'lum qiymatga ega vosita bo'lib xizmat qiladi va ular muqobil ravishda tovar va xizmatlarga ayirboshlanishi mumkin. Zamonaviy moliya tizimi banklar (davlat sektori yoki xususiy sektor), moliya bozorlari, moliyaviy vositalar va moliyaviy xizmatlarni o'z ichiga olishi mumkin. Muntazam va oqilona kapital oqimlari iqtisodiyotni jadal rivojlantirish uchun judayam zarur bo'lgan asosiy shartlardan biri hisoblanadi. Moliyaviy bitimlar tuzish, aktivlar va riskni almashishda foydalaniladigan bozorlar va boshqa institutlar majmuiga moliyaviy tizim (financial system) deyiladi. Asosiy ishi moliyaviy xizmatlar taqdim etish va moliyaviy mahsulotlar savdosidan iborat bo'lgan firmalar moliyaviy vositachilar deb ataladi.

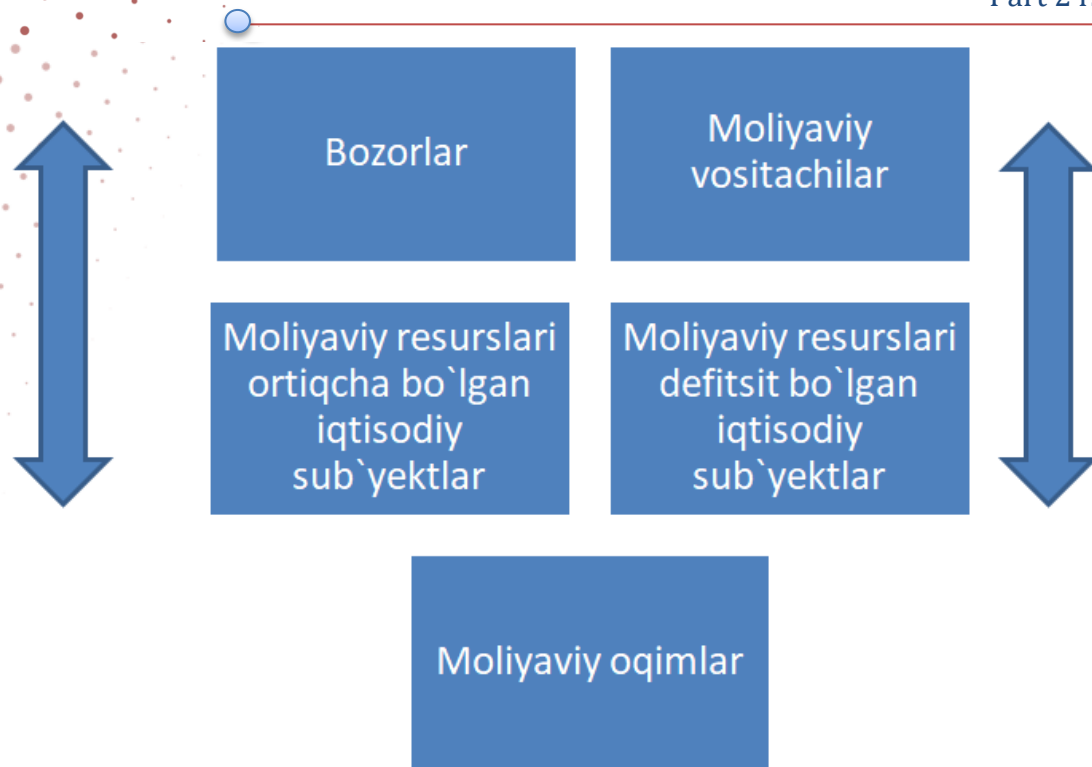
Resurslarning moliyaviy resurslari ortiqcha bo'lgan iqtisodiy sub'yektlardan moliyaviy resurslari defitsit bo'lgan iqtisodiy sub'yektlarga oqib o'tishiga moliyaviy oqim deyiladi. Investitsion loyihalarni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan moliyaviy resurslarda ehtiyojlaridan daromadlari ko'proq firmalarni ortiq mablag'ga ega bo'lgan sub'yektlar deb ataydilar; kelgusidagi sarmoyalar uchun resursi yetishmaydigan firmalar resurslari defitsit bo'lgan sub'yektlar deb ataladi. Ko'rinib turibdiki, ayrim moliyaviy oqimlar bir iqtisodiy sub'ektlardan (ortiq mablag'larga ega) boshqa (defitsit) sub'yektlarga moliyaviy vositachilar orqali yo'naltirilgan, masalan, banklar orqali (1-chizmadagi moliyaviy oqimlar harakatining pastki yo'nalishi), bo'ladi. Ayni paytda boshqa moliyaviy oqimlar ushbu vositachilar xizmatidan foydalanmagan holda ham, ya'ni moliyaviy bozorlar orqali ko'chib o'tadilar. (chizmadagi yuqori yo'nalish).

“Bozorlar”dan pastga - “Moliyaviy vositachilar”ga – yo‘naltirilgan ehiziq ko‘rsatkich moliyaviy mablag‘lar moliyaviy bozorlarga yo‘naltirilishi mumkinligini anglatibgina qolmay, balki ayrim vositachilar ularni moliyaviy bozorlardan olishlarini ham bildiradi. Masalan, uy xo‘jaligiga qarz beruvchi moliyaviy kompaniya, qimmatli qog‘ozlar bozorining tegishli segmentlarida sotish uchun aksiya va obligatsiyalarni chiqarib, zarur bo‘lgan summani yig‘ib olishi mumkin.

Resurslarning moliyaviy resurslari ortiqcha bo‘lgan iqtisodiy sub‘yektlarda n moliyaviy resurslari defitsit bo‘lgan iqtisodiy sub‘yektlarga oqib o‘tishiga moliyaviy oqim deyiladi. Moliyaviy oqimlarsiz moliyaviy tizimni tasavvur etib bo‘lmaydi. Ularsiz moliyaviy tizim “bo‘sh” ligicha qolaveradi. Moliyaviy oqimlar bo‘lmasa, moliyaviy tizimga ham hojat yo‘q. Bunday vaziyatda u “bir tiyinga qimmat” narsaga aylanadi-qoladi.

Shu bois, 1-rasm (chizma) da moliyaviy tizimning asosiy ishtirokchilari o‘rtasidagi o‘zaro aloqa (oqim)lar ko‘rsatilgan. Ular moliyaviy oqimlar harakatini, eng umumiy tarzda, aks ettiradi. Unga ko‘ra moliyaviy mablag‘lar moliyaviy tizim tuzilmalarining turli elementlari orqali moliyaviy mablag‘lari ortiq bo‘lgan kompaniyalardan (chizmada chap tomondagi to‘g‘ri to‘rtburchak) mablag‘ defitsiti kuzatilayotgan kompaniyalarga oqib o‘tadi (chizmada o‘ng tomondagi to‘g‘ri to‘rtburchak).

Masalan, a‘zolari o‘z joriy daromadlarining bir qismini undan kelajakda pensiya ta‘minoti sifatida foydalanish maqsadida to‘plagan (jamg‘argan) bir oila erkin moliyaviy mablag‘larga egalik qiladi. Yangi uy sotib olmoqchi bo‘lgan boshqa oila esa, shunday mablag‘ga muhtojlik (ehtiyoj) sezadi. Ko‘rinib turibdiki, ayrim moliyaviy oqimlar bir iqtisodiy sub‘ektlardan (ortiq mablag‘larga ega) boshqa (defitsit) sub‘yektlarga moliyaviy vositachilar orqali yo‘naltirilgan, masalan, banklar orqali (chizmadagi moliyaviy oqimlar harakatining pastki yo‘nalishi), bo‘ladi. Ayni paytda boshqa moliyaviy oqimlar ushbu vositachilar xizmatidan foydalanmagan holda ham, ya‘ni moliyaviy bozorlar orqali ko‘chib o‘tadilar (chizmadagi yuqori yo‘nalish). Moliyaviy oqimlarning (flow of funds) yuqorigi yo‘nalish bo‘yicha joyini o‘zgartirishi prinsipini yaxshiroq tushunish uchun quyidagicha faraz qilaylik: qaysidir bir uy xo‘jaligi (erkin mablag‘ga ega bo‘lgan iqtisodiy sub‘yekt) biror-bir firma (defitsit iqtisodiy sub‘yekt) chiqargan aksiyalarni sotib olmoqda.

1-rasm. Moliyaviy tizimda moliyaviy oqimlarning o`rni.

Alohida hollarda, agar, masalan, firma dividendlarni reinvestitsiya qilish dasturiga ega bo'lgan, uy xo'jaligi esa oldindan mazkur firma aksiyalariga ega bo'lgan holda, aksiyalarni sotib olish bevosita firmada amalga oshiriladi. Biroq, odatda moliyaviy oqimlar harakatida uy xo'jaligidan pulni oluvchi va uni aksiyalarning emitent bo'lgan firmaning hisobraqamiga o'tkazuvchi dilerlar yoki brokerlar (qimmatli qog'ozlar savdosi bilan shug'ullanuvchilar) qatnashadilar. Moliyaviy tizimlar doira (chegara)sida ko'chib yuruvchi (joylarini o'zgartiruvchi) oqimlarning ko'p qismi umuman moliyaviy bozorlar orqali o'tmaydi va shunday qilib, 1-rasmda keltirilgan yuqorigi yo'nalish izidan bormaydi. Buning o'rniga, chizmaning pastki qismidako'rsatilganidek, ular moliyaviy vositachilarning yordami bilan bevosita erkin moliyaviy mablag'larga ega bo'lgan iqtisodiy sub'ektlardan resurslar defitsitligini boshidan kechirayotgan iqtisodiy sub'ektlarga o'tadilar. Moliyaviy oqimlar bir joydan boshqa joyga oqib o'tishining ushbu usulini yaqqol tasavvur qilish uchun, quyidagicha faraz qilaylik: Siz o'z omonatingizni bank hisobraqamiga qo'ydingiz va bank biror-bir firmaga qarz sifatida berish uchun undan foydalandi.

Moliyaviy tizimning asosan to'rtta komponenti mavjud: Moliyaviy bozorlar. Ular xaridorlar va sotuvchilarga qimmatli qog'ozlar, aksiyalar va obligatsiyalar, turli xalqaro valyutalar va derivativlarni o'z ichiga olgan moliyaviy vositalar bilan savdo qilish vositalarini taqdim etadigan har qanday joy yoki tizimni o'z ichiga oladi.

Moliyaviy aktivlar - moliyaviy bozorlarda sotiladigan mahsulotlar moliyaviy aktivlar deb ataladi. Naqd pul, aksiyalar, obligatsiyalar, investitsion fondlar va bank depozitlari moliyaviy aktivlarga misoldir. Yer, mulk, tovarlar yoki boshqa moddiy aktivlardan farqli o'laroq, moliyaviy aktivlar o'ziga xos jismoniy qiymatga yoki jismoniy shaklga ega bo'lishi shart emas. Aksincha, ularning qiymati ular savdo qiladigan bozordagi talab va taklif omillari, shuningdek, ularning risklilik darajasi bilan o'lchanadi.

Moliya institutlari - moliya institutlari investorlar va qarz oluvchilar o'rtasida vositachi vazifasini bajaradilar. Ular a'zolar va mijozlar uchun moliyaviy xizmatlar ko'rsatadi. U moliyaviy vositachilar deb ham ataladi, chunki ular omonatchilar va qarz oluvchilar o'rtasida vositachi vazifasini bajaradilar. Investorning jamg'armalari to'g'ridan-to'g'ri yoki bilvosita moliya bozorlari orqali safarbar qilinadi. Ular bozorlardan mablag' to'plashni va moliyaviy aktivlarga (depozitlar, qimmatli qog'ozlar, kreditlar va boshqalar)ga yo'naltirishni xohlaydigan tashkilotlarga xizmatlarni taklif qiladilar. Moliyaviy xizmatlar - aktivlarni boshqarish va majburiyatlarni boshqarish kompaniyalari tomonidan ko'rsatiladigan xizmatlar. Ular kerakli mablag'larni olishga yordam beradi, shuningdek, ular orqali iqtisodiy subyektlar samarali investitsiya qilinganligiga ishonch hosil qilishadi (masalan, bank xizmatlari, sug'urta xizmatlari va investitsiya xizmatlari).

Moliya tizimi darajasiga qarab ko'plab tarkibiy qismlardan iborat. Kompaniya nuqtai nazaridan olib qaraydigan bo'lsak, moliya tizimi kompaniyaning moliyaviy faoliyatiga mos keladigan protseduralarni o'z ichiga oladi. Bularga misol qilib, moliya, buxgalteriya hisobi, daromadlar, xarajatlar, ish haqi va boshqalarni keltirishimiz mumkin. Mintaqaviy nuqtai nazardan, moliya tizimi qarz oluvchilar va qarz beruvchilar o'rtasida mablag'larning almashinuvini osonlashtiradi. Mintaqaviy darajadagi moliya tizimiga banklar va hisob-kitob markazlari va shunga o'xshash boshqa moliyaviy institutlar kiradi. Global miqyosda moliya tizimi moliya institutlari, investorlar, markaziy banklar, Davlat organlari, Jahon banki va boshqalar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni o'z ichiga oladi. Moliyaviy tizimlar mablag'larni taqsimlash, investitsiya qilish yoki iqtisodiyot tarmoqlari o'rtasida bir subyektdan boshqa subyektga o'tkazish imkonini beradi va ular jismoniy shaxslar va kompaniyalarga tegishli risklarni bo'lishish imkonini beradi. Moliya tizimining infratuzilmasi deganda moliyaviy bozor operatsiyalari aniq amalga oshiriladigan to'lov va hisob-kitob tizimlari tushuniladi. To'lov va hisob-kitob tizimlarining uzluksiz va ishonchli ishlashi iqtisodiyotda kapitalning samarali harakatiga yordam beradi va shu bilan moliyaviy barqarorlikni qo'llab quvvatlaydi.

Mukammal ishlaydigan moliyaviy tizimlar moliyaviy inqirozlarga osonlikcha tushib qolmaydi va hatto qiyin moliyaviy sharoitlarda ham o'zlarining asosiy vazifalarini bajara oladi. Shunday qilib, "Moliya" jamg'armaga ega subyektlar va investorlardan pulni pulga muhtoj bo'lgan subyektlarga yo'naltirish jarayonini o'rganadi. Tejamkorlar va investorlar o'z pullaridan unumli foydalanish maqsadida foiz yoki dividend olishi mumkin bo'lgan joylarga yo'naltiradi. Jismoniy shaxslar, kompaniyalar va hukumatlar faoliyat yuritish uchun yetarli mablag'lari bo'lmaganda, kredit kabi tashqi manbalardan pul olishlari kerak. Ular o'rtasidagi munosabatlar esa judayam zarur va foydali bo'lib, ularning ikkisiga ham birdek manfaat olib keladi. Umuman olganda, daromadi xarajatlaridan ortiq bo'lgan korxonalar ko'proq daromad olishni maqsad qilgan holda qarz berishi yoki ortiqcha qismini investitsiya qilishi mumkin. Shunga mos ravishda, daromadi xarajatlardan kam bo'lgan korxonalar kapitalni, odatda, ikki yo'ldan birida oshirishi mumkin: ssuda (jismoniy shaxslar) shaklida qarz olish yoki aksiyalar (turli shaklda bo'lishi mumkin: imtiyozli aksiyalar yoki oddiy aksiyalar) ni sotish yo'li bilan. Obligatsiyalar va aksiyalarning egalari institutsional investorlar - investitsiya banklari kabi moliyaviy institutlar yoki xususiy investorlar yoki chakana investorlar deb ataladigan xususiy shaxslar bo'lishi ham mumkin.

REFERENCES:

1. Vahobov A.V., Malikov T.S. "Moliya". Darslik."NOSHIR" nashriyoti, 2012
2. Xodiyev B.Y., Shodmonov Sh.Sh. "Iqtisodiyot nazariyasi". Darslik. Barkamol fayz media", 2017
3. Malikov T.S. "Moliya". O'quv qo'llanma. "IQTISOD-MOLIYA", 2020
4. Thomas F. Cargill, "The financial system, financial regulation and central bank policy", Cambridge university press, 2017
5. Kenneth R. Szulczyk, "Money, banking, and international finance", 2010
6. Thomas D. Simpson, Financial markets, banking, and monetary policy, 2014